

А. М. Ковтонюк*

СПИВВІДНОШЕННЯ ОСНОВНИХ ТИПІВ ПРАВОРОЗУМІННЯ

Розуміння права — стара, але вічна і дуже важлива проблема, яка так і не отримала до сьогоденішнього дня безспірного вирішення. Така ситуація характерна не лише для вітчизняної, але і для західної юриспруденції. Відомий британський юрист Д. Уолкер писав: “Було зроблено багато спроб мовного визначення права, але, мабуть, жодна з них не є задовільною і не отримала загального визнання”¹.

У цій сфері накопичені дуже великі традиції, оскільки безліч філософів і видатних юристів намагались пояснити сутність права. Так, відомий цивіліст, професор В. П. Мозолін вважає, що “визначення поняття права можливо винятково в рамках юридичного позитивізму”², В. А. Четвернин, що пропагує “лібертарно-юридичну теорію права”, наполягає на існуванні “одного загального юридичного поняття права”³. “... Тільки одне з існуючих понять, — пише він, — є автентичним природному вживанню слова “право”⁴. Інтегративний підхід до визначення права також орієнтований на загальне визначення, вироблене шляхом з’єднання принципів юридичного і соціологічного позитивізму, а також природного права. “Право як нормативно-регулятивна система є сукупність норм, ідей і відносин, що встановлює підтримуваний засобами влади порядок організації, контролю і захисту людської поведінки”⁵. Ідея сполучити в одному визначенні закони, правосвідомість і правовідносини звабна, але навряд чи зможе бути реалізована через напругу і протиріччя, що виникають між ними і позбавляють систему стрункості.

Тенденція до зближення і зіставлення різних підходів до права без пошуків єдиного визначення, розповсюджена на Заході, спостерігається й у нас та в Росії. Професор Є. А. Лукашева ще в 1975 р. опублікувала статтю “Загальна теорія права і багатоаспектний аналіз правових явищ”, де говорилося про застосовність різних підходів до права, про умовність і обмеженість будь-якого визначення⁶.

У 1991 р. професор О. Е. Лейст опублікував статтю “Три концепції права”⁷, у якій дається аналіз сильних і слабких сторін юридичного позитивізму, соціологічного позитивізму і теорії природного права. З деякими змінами стаття була включена в монографію О. Е. Лейста “Сутність права”. “... Кожне з праворозумінь має свої підстави, тому вони існують одночасно і мають прихильників... кожна з концепцій виражає реальну сторону права і служить його здійсненню, — пише О. Е. Лейст, — усі розуміння права настільки ж вірні, як і заперечні... Звідси однак не випливає, що загальне поняття права повинно бути синтезом, сумою, з’єднанням трьох концепцій права... Суть справи в тому, що між крайніми точками зору трьох концепцій знаходиться не істина, а складне суспільне явище — право...”⁸.

У 1993 р. в курсі лекцій “Загальна теорія права” В. К. Бабаєв призивав “повернутися до старої, розробленої в дореволюційній, у тому числі, і радянській юриспруденції, ідеї розподілу на

© Ковтонюк А. М., 2006

* аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

¹ Walker D. M. The Oxford Companion to Law. — Oxford: GMB, 1980. — 716 p.

² Мозолін В. П. Система российского права // Труды МГЮА. — 2002. — № 9. — С. 19.

³ Четвернин В. А. Понятия права и государства. — М.: Юриздат, 1997. — С. 21.

⁴ Там само. — С. 35.

⁵ Мальцев Г. В. Понимание права. Подходы и проблемы. — М.: Юридическая литература, 1999. — С. 7.

⁶ Советское государство и право: Учебное пособие. — М.: Высшая школа, 1975. — С. 30-31, 34.

⁷ Там само. — С. 53.

⁸ Лейст О. Э. Сущность права. — М.: Юриздат, 2002. — С. 273-275.

природне і позитивне право”⁹, а В. А. Туманов відзначив, що “можна говорити не тільки про мирне співіснування, але і про відому інтеграцію цих напрямків”¹⁰. В. В. Лазарев розрізняє “професійне визначення права” і “наукове розуміння права”¹¹, що, незважаючи на відмінність змісту, нагадує філософське і прикладне розуміння права у Гегеля. Ф. М. Раянов, відзначивши багатозначність слова “право” і різноплановість явищ, що позначаються ним, пише: “... У нашій вітчизняній юридичній науці при вживанні поняття права не прийнято уточнювати: про яке право мова йде. Звідси спроба дати визначення поняття права взагалі”¹².

Але ця плідна тенденція не домінує. Більшість українських та російських дослідників продовжує шукати єдине визначення права. Пошуки ці стикаються з колосальними труднощами. По-перше, єдине визначення повинно було б стати дійсно універсальним, тобто придатним для всіх часів і країн, для всіх правових систем і традицій. Тим часом, у кожен історичну епоху переважають визначені і саме для неї характерні тенденції розуміння права. Деякі школи тісно зв’язані з національними традиціями юриспруденції. Хоча соціологічний напрямок юридичної науки виник приблизно одночасно й у Західній Європі, і на Україні та в Росії і в Америці, він особливо близький до англо-американської традиції й одержав у її рамках значне поширення і вплив. Психологічно в країнах “загального права” і романо-германської системи ті самі акти прийняття судових і адміністративних рішень сприймаються по-різному. У традиціях романо-германської системи ці акти розглядаються як застосування права, як додаток загальної норми, сформульованої в законі, до конкретного випадку. У країнах “загального права” вважається, що щоразу, вирішуючи справу, суддя, при всій його зв’язаності законами і прецедентами, створює, право для конкретного випадку, він покликаний зробити право кращим.

Прихильники “лібертарно-юридичної теорії права” видають формулу “право є формальна воля індивіда” за загальне поняття права. Але приміряючи її до дійсності, вони змушені визнати, що в доіндустріальних суспільствах “право ще не є загальною і рівною для всіх мірою волі”, те ж обмеження поширюється на суспільства системоцентристського типу, особливо в умовах деспотії¹³. Напевно, об’єднати теоретичний і практичний підходи до права неможливо. Чітке виділення цих двох категорій намічено в Канта, а в Гегеля втілюється в двох поняттях права: філософському і прикладному. Але в Канта і Гегеля, ця дихотомія знайшла формулу, а не суть. Власне кажучи, два підходи, теоретичний і практичний, виникли ще в стародавності й існували паралельно. Прикладний підхід створювався юристами, філософський — філософами. Прикладний підхід розроблявся римськими юристами, а філософський — Цицероном, що спирався на грецьких філософів. Між ними є стики, але кожний перебуває у своїй площині. Протиріччя, аналогічне розходженню між філософським і прикладним розумінням, існує і між належним і сущим у праві, тобто між правом, яке воно є, і правом, яким воно повинно бути. Це протиріччя, або грань між реальним правом і ідеалом права, прагнуть скасувати представники “чистої теорії права”. Зокрема, засновник “чистої теорії права” Ганс Кельзен вважає все правом, незалежно від його змісту, сфери належного і відмовляється від моральної оцінки правових норм. По-іншому підходять до справи нові прихильники чистоти в розумінні права, що висунули “лібертарно-юридичну теорію права”. Даючи одностороннє визначення права (право є формальна воля і рівність), виводячи за межі права так звані неправові закони, вони отожднюють право зі справедливістю і навіть стверджують, що поза правом і крім права немає і не може бути ніякої справедливості.

⁹ Общая теория права. Курс лекций / Под общей ред. В. К. Бабаева. — Н. Новгород: Книга, 1993. — С. 113.

¹⁰ Там само. — С. 23.

¹¹ Общая теория права и государства / Под ред. В. В. Лазарева. — М.: Кн. палата, 1994. — С. 29.

¹² Раянов Ф. М. Юридическое право: время разобраться по существу. — Уфа: Югра, 2001. — С. 4.

¹³ Четвернин В. А. Указ. работа. — С. 82.

Ототожнення права зі справедливістю виникло, ймовірно, у часи, коли праву приписувалося божественне походження.

Відзначені труднощі у виробленні єдиного визначення права представляються нездоланими.

Спробуємо ж замість того, щоб вести безпідставні суперечки, знайти межі переплітання зазначених теорій і на цій основі визначити місце кожного з основних типів у різнобічному сприйнятті права.

Нормативістське розуміння права залишається в нас найбільш розповсюдженим. Зневажливе ставлення представників деяких інших теорій до нормативістського визначення, твердження, що це “невибагливе визначення прикладного типу”, що “його історичний час пройшов”, необґрунтоване. Достоїнство будь-якого визначення саме в точності і “застосованості”, якими нормативістська формула, безперечно, володіє, а не в домаганнях на глибокодумність.

Для України та Росії, як країн романо-германської правової родини, де закон затвердився як домінуюча форма права, це основне визначення. Воно цілком реальне, воно працює і ніколи не застаріє. Саме позитивному праву, в першу чергу, навчають юристів. Саме ним повинні керуватися судді, адвокати, юрисконсульти, посадові особи і громадяни. Цьому напрямкові, як відзначалося, належить заслуга демістифікації права. Тим самим свідомо передбачається, що право здатне відступати від справедливості і бути дуже далеким від ідеалу. Експеси юридичного позитивізму полягають у зведенні діючого права в ранг досконалості, у відмов від критичного СТАВЛЕННЯ до нього.

Незважаючи на істотні розбіжності, до нормативізму примикає соціологічна юриспруденція. Не випадково їх характеризують як два види позитивізму — юридичний і соціологічний. Їх поєднує реальне, практично застосовуване розуміння права, хоча для першого право являє собою в основному закон, для другого в основному — рішення судів і адміністративних органів, а також правила і відносини, що складаються в різних об'єднаннях людей і мають юридичні наслідки.

Юридичний і соціологічний позитивізм відповідають двом рівням правового регулювання: нормі (її найбільш розповсюджене сучасне джерело — закон) і рішенню, що лежить в основі правовідносин. До важко заперечних положень соціологічної юриспруденції належать такі:

1. Норма, що не втілюється і не здатна втілитися в реальному правовідношенні, не є правовою.
2. Рішення завжди відрізняється від норми (це положення було висунуто на початку ХХ століття Олівером Уенделом Холмсом, суддею Верховного суду США, попередником Р. Паунда по соціологічній юриспруденції).

3. Для громадянина рішення, що вступило в законну силу, важливіше норми.

Протиріччя між двома видами позитивізму згладжуються. Соціологічна юриспруденція зовсім не заперечує, що закон являє собою істотний елемент права. Нормативісти ХХ століття, як наприклад Кельзен, визнають правотворчу діяльність суддів.

Х. Харт вважав, що судді повинні творити право у випадку пробілів у законі. Прецедент вийшов за рамки системи “загального права”. Він поступово одержує визнання в континентальних країнах Європи. Романо-германську правову систему характеризують іноді як таку систему, у якій прецедент має менше значення.

Нормативісти визнають, що реальні правові відносини, судові й адміністративні рішення являють собою не тільки правозастосовчу діяльність, але і форму існування і розвитку права. Реальність, чіткість і застосовність — незаперечні достоїнства позитивізму в юриспруденції. Його недолік — принципове допущення недосконалості позитивного права. Неправильне чи несправедливе право не перестає бути правом. Кваліфікуюча ознака права — не його істинність чи справедливість, а можливість його примусового здійснення за допомогою держави. Такий постулат юридичного позитивізму, підтриманий частково і соціологічною юриспруденцією, знов-таки дуже точний і цілком реальний. Але чи може наука чи практика, перейнята турботою не

тільки про безумовне дотримання норм права, але і турботою про їх удосконалення та розвиток правової системи цим обмежитися? Безумовно, ні. Свідома юридична практика немислима без оцінки діючих норм. У випадку позитивної оцінки їхнє виконання стає не тільки юридичним, але і моральним обов'язком. У випадку негативної оцінки необхідно зробити все можливе, щоб звести до мінімуму негативні наслідки застосування норми.

Наука права покликана дати не тільки аналіз існуючої системи норм (так звана “аналітична юриспруденція”), але і виробити критерії їхньої оцінки. Саме тому поряд із викладом позитивного права необхідно вчення про те, яким повинно бути право, які критерії розрізнення гарного і поганого в праві. Ось тут-то і виникають уявлення про ідеальне право як особливий тип розуміння права. Їх два: теорія природного права і філософське розуміння права.

Кант і особливо Гегель переконливо продемонстрували, що їхні ідеї сполучаються як прикладне і філософське розуміння права. Більш того, ні теорія природного права, ні філософське розуміння права самі по собі, у відриві від позитивного права ніколи не існували й існувати не можуть, їхнє призначення в тому, щоб втілитися в позитивному праві.

У переліку основних типів розуміння права філософський підхід нерідко не значиться. Тим часом, по-своєму він не менш важливий, чим інші. Якщо теорія природного права — ідеал, то філософське розуміння права — абстракція, математична формула правової норми, однаково застосовна як до природного, так і до позитивного права. Вона полягає в тому, що право — це воля кожної особи, але при обов'язковій повазі до волі (виходить, і законних інтересів) інших осіб. А це припускає обмеження волі на засадах взаємності. Правило Канта — моя воля обмежує волю всіх інших осіб, воля всіх інших осіб обмежує мою волю. В даному правилі утримується визнання і волі, і необхідності її обмеження. “Право немислиме без елементів волі і рівності, хоча б і в самому скромному їхньому прояві”¹⁴, — писав П. І. Новгородцев і додавав, що: “у самому понятті права міститься обмеження волі, і розмір цього обмеження може досить істотно мінятися”¹⁵.

Отже, можна дійти висновку, що до основних типів розуміння права варто віднести: нормативізм; соціологічну юриспруденцію; теорію природного права; філософське розуміння права. Так званий інтегративний підхід який являє собою комбінацію з названих типів. Окремо стоїть визначення соціальної сутності права, що вживається з усіма названими підходами, що розкривають його юридичну природу.

Типовою рисою переважної більшості сучасних досліджень є пошуки єдиного, всеосяжного визначення. Тим самим передбачається визнання неправильними всіх інших визначень.

Значно рідше зустрічаються спроби сполучення різних типів розуміння права, розглянутих як взаємодоповнюючі, а не як такі, що виключають один одного. Тим часом дуалістичне або плюралістичне розуміння права має стійкі і давні традиції, порушені лише прихильниками історичної школи права і юридичного позитивізму XIX-XX ст. ст. Пошуки єдиного поняття права дотепер не привели до загальновизнаного результату. Представляється більш переконливим визнання плюралізму визначень. Кожне з них не претендує на абсолютне значення і характеризує право з якоїсь однієї сторони. Лише сукупність цих визначень здатна дати повне уявлення про їх предмет. Такий підхід припускає визнання раціонального зерна у кожному з основних типів розуміння права і чітке виявлення місця і значення кожного з них у юридичній науці.

З позицій нормативного праворозуміння загальне визначення права (а не “абсолютне”, “універсальне” і т. д.) може і повинно бути вироблено, з врахуванням того, що мова йде про визначення реально сформованого і діючого в державі об'єктивного права, тобто позитивного права. Разом із тим різні аспекти і сторони прояву права, його виникнення і дії, принципи і

¹⁴ Новгородцев П. И. Об общественном идеале. — М.: Юлит, 1991. — С. 115.

¹⁵ Там само. — С. 287.

функції, співвідношення з правосвідомістю, правовідносинами, актами застосування права й іншими правовими явищами, що входять разом із правом і на його основі в правову систему суспільства, повинні улаштуватися і розкриватися з залученням даних як нормативного, так і інших напрямків вчення про право, включаючи природно-правовий, соціологічний, психологічний, історичний, комунікативний і інші підходи, різні течії широкого праворозуміння. Таке уявлення про можливість сумісності різних напрямків праворозуміння відкриває шлях до зближення поглядів щодо реальності вироблення загального поняття права на власне юридичній, нормативній основі. Цей процес почався і відчутно виявляється, наприклад, у тому, що представники багатьох течій нині, за рідкісним винятком, так чи інакше прийшли (або приходять) до визнання того, що немає і не може бути права поза виданими або санкціонованими державою нормами.

Відповідно до одного з визначень, сформульованих у книзі професора М. І. Байтіна “Про сутність права”, право — це система загальнообов’язкових, формально-визначених норм, що виражають державну волю суспільства, її загальнолюдський і класовий характер; видаються або санкціонуються державою і охороняються від порушень можливістю державного примусу; є владно-офіційним регулятором суспільних відносин. Питання про сполучення визнання сумісності різних напрямків вчення про право з можливістю вироблення загальновизнаного поняття права має істотне значення не тільки для вирішення поточних завдань, але і для формування вітчизняної юридичної доктрини ХХІ століття. При цьому даний процес може увінчатися успіхом, за переконанням багатьох вчених, за умови, що в основу його буде покладена парадигма сучасного нормативного праворозуміння, що утворить, по суті, теоретичний фундамент усіх галузей правової науки, правового регулювання, юридичної практики, підготовки юридичних кадрів, зміцнення законності і правопорядку¹⁶.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою теорії та історії держави і права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 2 від 20 жовтня 2006 року)*

¹⁶ Байтин М.И. Сущность права. — Саратов: Издательство Саратовского университета, 2001. — 105 с.